

Korszakok határán

Válogatás Rézler Gyula 1932 és 1999 között megjelent írásaiból. Szerk. Tóth Pál Péter, Budapest, Gondolat Kiadó, 2011, 302 o.

BARTHA Eszter

barthaeszter@hotmail.com

Rézler Gyula neve nem ismeretlen a tájékozott magyar olvasó előtt, de a teljes életmű megismerése sokáig váratott magára. A jó érzékkel összeválogatott kötet immáron a második Rézler Gyula túlnyomórészt Magyarországon született írásai-ból, amely a tudós születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett akadémiai emlékülés alkalmából jelent meg.¹ A kötet fontos lépés azon az úton, ami elvezet bennünket Rézler Gyula újrafelfedezéséhez, megmutatja a magyarság helyzetéről kialakított gondolatainak aktualitását, és segít kijelölni a helyét a magyar szocio-lógiában – amivel a tudomány a mai napig adós maradt.

Rézler Gyula nehéz történelmi időszakban született és kezdte meg tudományos pályafutását, de éppen ezek a körülmények segítették őt abban, hogy újraértékelje a magyar fejlődést és Magyarország lehetőségeit. Fiatalkorát – mint megannyi más magyar kortársát – meghatározta a trianoni területek elvesztése, és a hit abban, hogy egy nemzetileg egységes, erős, keresztény Magyarország megoldást adhat a magyar történeti-gazdasági fejlődés évszázados zsákutcáira. Fiatalkori írásait át-ítatja ez a hit, mint ahogyan őszinte politikai meggyőződés fűtötte annak bizonyga-tásában is, hogy a magyar fiatalságnak kitüntetett szerepe van az új politika kiala-kításában, amely elvezethet a remélt egységes, erős nemzetállamhoz.² Akkor még Rézler persze nem sejtette, milyen tragédiákat okoz a fasiszmus, amely ezzel az ideával – és persze a fiatalság következetes (és tegyük hozzá, erőszakos) politikai nevelésével operál.

Rézler Gyula fiatalkori írásait a kor társadalmi kontextusában kell értékelnünk, és nem kétséges, hogy mindenkor elkötelezett volt a nemzeti ügy iránt. A fiatalság iránti őszinte aggodalom és elkötelezettség vezérelte akkor, amikor több cikkben is szóvá tette a magas diplomás-munkanélküliséget, a protekciózást az állások betöltésénél, vagy éppen a fiatalok fizikai erőnlétének és sportkultúrájának fontosságát. A *Magyar Egyetemi Híradó*ban megjelent cikkei már mutatják remek stílusát, logikai

1 Az első kötet: Tóth (szerk., 2005). Az évforduló alkalmából kötet is készült a Rézler-ösztöndíjasok munkáiból: Janky (szerk., 2011). Az MTA Székházában a IX. Osztály Emlékülésére a Rézler-centenárium alkalmából 2011. május 27-én került sor, Pálin-kás József professzor, az MTA Elnökének védnökségével. A konferencia levezető elnöke Tóth Pál Péter volt, a bevezető, megnyitó előadást Török Ádám osztályelnök akadémikus tartotta.

2 „Programot az ifjúságnak!”

érzékét és lényeglátó gondolkodását, és sejtetik benne a későbbi nagy tudóst. Sok gondolata ma is aktuális – idézhetnénk itt például azt a megállapítást, hogy igen magas a diplomás-munkanélküliség, ami arra kényszeríti a fiatalokat, hogy képzettségük alatt vállaljanak el bármilyen munkát, ami éppen adódik,¹ vagy pedig azon sürgetését, hogy a magyar fiatalságnak behatóbban kellene tanulmányoznia a közgazdaságtant, mert a leendő diplomások e téren aggasztó hiányosságokat árulnak el.² De Rézler Gyula politikai és szociális érzékét dicséri, hogy kiemeli a magyar feudális eredetű földbirtokrendszer tarthatatlanságát, és rámutat arra, hogy a román földszerzés Erdélyben már Trianon előtt végbement³ – ami szépen mutatja az akkori politikai elit rövidlátását és felelősségét a nemzeti területek nagy részének elvesztéséért. Rézlerből nem hiányzott a politikai bátorság, amit számtalan alkalommal bizonyított – már fiatalkorában is hozzá mert nyúlni politikai tabutémákhoz, és mindenkor igazságérzete, emberi és tudományos becsületessége, példátlan objektivitása irányította megnyilvánulásait. Említhetem itt többszörös felszólalását a protekciózás ellen,⁴ a diplomás-munkanélküliség csökkentésére irányuló, mai is aktuális javaslatait,⁵ de idetartozik a fiatalság helyzete miatti aggodalma vagy a földreform melletti felszólalása is.⁶

Rézler Gyula azonban mindenekelőtt tudós volt és nem politikus. A háború előtti munkásságának kiemelkedő részét képezik munkáskutatásai és a tudományos módszertan kidolgozása. Keményen bírálta a falukutatókat, amiért nem elég módszeresek, és sokszor társadalmi riportokkal és szubjektív leírásokkal helyettesítik a komoly tudományos vizsgálódást és kritikai elemzést. Még Erdei Ferencnél, akit egyébként nagyra tartott, sem habozott rámutatni az írások belső ellentmondásaira és a definíciók pontatlanságaira. Rézlernél – és ez tudományos program volt nála! – döntő volt az ideológiamentesség és a módszer objektivitásának tisztelete. A falukutatókat éppen azért bírálta, mert sokszor hiányzott a tudományos módszer – nem tudjuk meg a másik fél, a szembenálló társadalmi osztályok érveit, mint ahogyan azt sem, hogy mennyire elterjedt a vizsgált negatív társadalmi jelenség (az egykezés, a hiányos táplálkozás, az alkoholizmus vagy a reménytelen nyomor).⁷ Rézler saját témaválasztásában – az ipari munkásság helyzetének felmérésében – szigorúan következetes tudományos módszert követ: az adatfelvétel kiterjed a település és az üzem sajátosságaira, a gyáripar munkástársadalmára, a munkafeltételek alakulására, az üzemek szociálpolitikájára, az érdekképviselőkre és a szervezkedésre, a munkásság lakás-, családi, gazdasági és kulturális viszonyaira. Az általa kidolgozott módszerrel vizsgálta a téglagyári, cukorgyári, vasgyári és textilipari munkásságot. A korszakban írt nagy műve – A magyar nagyipari

1 „Veszélyben a diploma!”

2 „Közgazdasági látókörünk hiányai!”

3 „A múlt hibái – a jövő tanulságai!”

4 „Riport a fővárosi gyakornoki vizsgákról!”

5 „Kálváriás diploma!”

6 „A múlt hibái – a jövő tanulságai!”

7 „A magyar társadalomleírás kialakulása az elmúlt évtizedben.”

munkásság kialakulása 1867–1914 (Rézler 1938) – a két világháború közötti magyar szociológia maradandó teljesítménye. Megmutatja, hogy lehet módszeres empirikus kutatást folytatni Magyarországon is – méghozzá egy olyan témában, ami finoman szólva nem élvezte az akkori politikai hatalmi elit támogatását. Itt hívom fel a figyelmet Rézler Gyula páratlan szorgalmára és forrásérzékenységére – igen jó érzékkel, Edward P. Thompson előtt felfedezte a rendőrségnek a munkásmozgalomról a belügyminisztériumhoz felterjesztett titkos jelentéseit, amelyeket felhasznált munkájához.

Rézler Gyula régi álma volt egy integrált munkatudományi kutatóintézet létrehozása, amely interdiszciplináris elvek mentén tanulmányozta volna a munkát, belevonva a vizsgálódásba a szociológiát, a közgazdaságtant, a jogot, az államtudományokat és a lélektant.⁸ Ezt végül 1943-ban sikerült megvalósítani, és itt került Rézler Gyula kapcsolatba Hegedüs Andrással és Szűcs Ferencsel, akik az Intézetnek dolgoztak. 1944-től az Intézet – Rézler Gyulának a kötetben megjelent visszaemlékezése alapján – az ellenállási tevékenység fedezékéül szolgált. A németek azonban kész listával rendelkeztek – Hegedüst, aki kérdezőbiztosként vett részt Rézler gyári kutatásaiban, letartóztatták, maga Rézler Gyula pedig bujkálásra kényszerült.⁹ Az Intézet összegyűjtött anyagait és könyvtárát eltűzelték a várost a náci rémuralom alól felszabadító szovjet csapatok.

Rézler Gyula szociológiája még sokáig felfedezetlen maradt, ezért csak örülhetünk annak, hogy a kötetben a „Bevezetés a szociológiába” című rendszerező munkája is helyet kapott. Rézler a bemutatott szociológiai elméletek egyfajta szintézisére törekedett, de láthatóan nagy hatást gyakorolt rá a marxizmus mint módszer szigorú tudományossága, rendszerező hajlama és társadalomszemlélete okán. Igen nagy kár, hogy a tudóst az akkori dogmatikus légkörben kirekeszteni és nem befogadni igyekeztek abban a hazában, amelyért annyit tett tudományosan és politikailag. Itt érdemes megemlíteni a „Kiegyezés és Trianon: Szempontok a legújabbkori magyar történelem revíziójához” című írását, amelyben lelkiismeretesen igyekszik számot vetni saját fiatalkori nemzeti romantikus eszményeivel – a fasizmus tragédiája után.¹⁰ Rézler a kiegyezésben véli megtalálni a magyar liberalizmus fő buktatóját – a magyar nemzet, úgymond, egészséges politikai érzékkel elvetette a hanyatló Habsburg Birodalommal való szövetséget, amelyet úgy erőltetett rá egy szűk csoport, amely ezáltal jól fizető állásokhoz jutott az újrászervezett birodalomban. A kiegyezés azonban ellentétes volt az ország nemzeti és gazdasági érdekeivel, és konzerválta a Nyugattól való gazdasági függést. Rézler azonban itt túlzottan nemzetközpontúan gondolkodik, és nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy Magyarország évszázados gazdasági lemaradásban volt a Nyugathoz képest, és a kiegyezés lehetőséget teremtett arra, hogy az ország tőkéhez, hitelhez jusson – ami nélkül csak a lakosság embertelen kizsákmányolása árán valósítható meg az

⁸ A munkatudomány feladatai Magyarországon.

⁹ Első lépések a szociológia terén. Megemlékezés Hegedüs Andrásról.

¹⁰ Itt érdemes megemlíteni, hogy Rézler Gyula Harvardon tanító féltestvére szaktekintély volt Trianon témájában.

erőltetett iparosítás, mint azt a kommunista rezsimek példáján is láthatjuk. Rézler sokat írt a magyar ipar fejlesztéséről, mint ahogyan azt is sürgette, hogy a háború utáni szociálpolitika szervesen ágyazódjon bele az állami gazdaságpolitikába. Arra a kérdésre azonban nem válaszolt, hogy miből finanszírozza mindezt egy tőkehiányos ország, amelynek népessége, ipara és közlekedése szörnyű károkat szenvedett a második világháborúban, amelyből vesztesen kerül ki a náci Németország csatlósaként. Talán hasznos lett volna egy szembenézés azzal, hogy kiket terhel a felelősség mindezt – noha Rézler Gyula politikai tevékenysége a háború idején maga is megválaszolja ezt a kérdést.

A tudós 1945-ben megjelentetett egy fontos tanulmányt a munkásosztály felemelkedéséről Európában, amely szerepel a kötetben.¹¹ Ekkor Rézler még optimistán azt gondolta, hogy a győzedelmes munkásosztályt képviselő kommunista párt nem a polgári osztály megsemmisítésére, hanem a békés egymás mellett élésre fog törekedni. A tanulmány fontos megállapítása, hogy a munkásság élete egész Európában átalakul, és közeledni fog a polgári osztály fogyasztásához és életszínvonalához. Az már igazán nem Rézleren múlt, hogy optimista prognózisa tévesnek bizonyult, és az 1948-as hidegháborús fordulat után a kelet-európai kommunista pártok sehol sem a békés egymás mellett élésre, hanem a polgárság és a polgári életforma, ideológia felszámolására törekedtek. Nem menti ezt a törekvést az a tény sem, hogy a rivális baloldali pártokkal és eszmékkel sokszor még kegyetlenebbül számoltak le, mint a pusztulásra ítélt polgársággal – erről tanúskodik a koncepciók perек szomorú története és a humán tudományok gleichschaltolása a marxista-leninista legitimációs ideológia jegyében – akkor is, ha a marxizmus létrehozott egy nemzetközileg is számottevő, jelentős eredményeket elérő iskolát.

Rézler Gyula végül menekülni kényszerült Magyarországról, miután barátai figyelmeztették, hogy koncepciók per készül ellene, azzal a váddal, hogy a Harvardon tanító féltestvérének kémkedett. Ez a kényszerű emigráció aztán sokáig végképp lehetetlenné tette a tudós hazai elismerését, akinek munkái ráadásul sok mindenben ellentmondtak a kommunista legitimációs ideológiának – hiszen például rámutatott arra, hogy a „kizsákmányolt” nagyipari munkásosztály a háború előtt jobban keresett, mint a magyar átlag, és sok nagyvállalat nagylelkű szociális politikát folytatott. Csak a Kádár-korszak viszonylagos politikai enyhülésével kezdődhetett el Rézler Gyula munkásszociológiai írásainak hazai újrafelfedezése: Litván György (1974) például közölt részleteket Rézler fontos munkáiból, amelyek megalapozták munkáskutatásai módszertanát, és 1972-ben a tudós a Szociológiai Szemlében is publikált egy részletes és a tőle megszokott alapossággal és lelkiismeretességgel megírt áttekintést a két világháború közötti munkás- és üzemszociográfiai munkákról, amelyben megállapította, hogy szemben a közhiedelemmel, a szerzők jó része nem volt kommunista.¹²

¹¹ „A munkásosztály felemelkedése és az életforma átalakulása Európában.”

¹² „Munkásszociográfiák a két világháború között.”

Rézler Gyula írásai kijelölik a tudós maradandó helyét a szociológiában, akkor is, ha kényszerű emigrációja után nagyrészt külföldön, az Egyesült Államokban élt és alkotott,¹³ és csak a rendszerváltás után tért vissza tartósan Magyarországra, ahol idős kora ellenére több egyetemen is oktatott. Rézler Gyula Amerikában sem lett hűtlen a munkáskutatáshoz és társadalmi elkötelezettségéhez; vizsgálta például az automatizálás bevezetésének hatását a munkásságra, és megállapította, hogy az különösen negatív hatást gyakorol a betanított és segédmunkásságra, miközben elmosódik a határ a kék- és fehérgalléros munkaerő között, ami csökkenti a szakszervezetek befolyását. Tanulságos, hogy jelentősen csökkent a szakszervezeti taglétszám, miközben növekedett a munkahelyi stressz, és a leépített munkásoknak be kellett érniük lényegesen rosszabb munkafeltételekkel és alacsonyabb bérekkel a szolgáltató szektorban.¹⁴ A munkásság fragmentálódását a globalizációval már Michael Burawoy (1985) is megállapította, aki arról írt, hogy a kapitalizmus a hegemon despotizmus felé halad, ahol a munkások alkupozícióit jelentősen lerontja a tőke mobilitása és a munkásosztály megosztottsága. Ezekre a fejleményekre Rézler Gyula is felfigyelt. Fontosnak tartom még kiemelni Rézler Gyula társadalmi munkásságát az arbitráls terén. Ez a munkaügyi viták megoldásának egyik amerikai modellje, amely a munkaadók és a munkavállalók közötti vitás ügyek eldöntésével foglalkozik. Rézler Amerikában arbitrátor volt, ami döntőbíróként jelent. Itthon ezt a békítési, konfliktuskezelési formát is el akarta terjeszteni. Erről tartott előadásokat, kurzusokat, akadémiai székfoglalója is arbitrációról szólt, de az általa is életre segített MKDSZ (Munkaügyi Közvetítői és Döntőbírói Szolgálat) a mediációt preferálta. Ma már a jogászok körében hivatalosan beszélnek választott bíróságról, választott bíróról, ami gyakorlatilag az arbitrációhoz áll közelebb. (Az arbitrátor döntését el kell fogadni, a mediátor csak tanácsot ad, közvetít, de nem hoz döntést.) Rézler Gyula sokat tett azért, hogy ez az intézmény itthon is fejlődjön és meghonosodjon.¹⁵ Létrehozott egy alapítványt, amely a doktoranduszok támogatása mellett azt tekinti feladatának, hogy kinevelje a leendő hazai mediátorokat.

A kötet összességében kitűnő válogatást ad Rézler Gyula tudományos munkásságából, illetve elénk tárja az életműnek a magyar közönség számára még ismeretlen fejezeteit. A válogatás Tóth Pál Péter szerkesztői erőnyeit dicséri, mint ahogyan a kötet Rézler Gyula életéhez is fontos útmutató. Rézler Gyula, felesége halála után, 90 éves korában sokat foglalkozott a hazatelepülés gondolatával. Kötődését elősegítette, hogy több hazai egyetemre is meghívták vendégelőadónak. Oktatói feladatainak a legnagyobb lelkiismeretességgel és a tőle megszokott alapossággal tett eleget 2011 októberében bekövetkezett váratlan haláláig. Élete sok tekintetben metaforikusan példázza a magyar történelem egy igen ellentmondásos és máig nem kellőképpen tisztázott időszakát, amely azonban nem lehet akadály annak, hogy a hazai tudományos életben megérdemelt helyére kerüljön ez a történelmi kihívások által determinált, gazdag kutatói életpálya.

¹³ Rézler 1957-ben megkapta az amerikai állampolgárságot.

¹⁴ „Az automatizáció társadalmi hatásai”

¹⁵ A kötetben lásd: „Az arbitráls szociológiája” című tanulmányát.

Irodalom

- Burawoy, M. (1985): *The Politics of Production: Factory Regimes under Capitalism and Socialism*. London: Verso.
- Janky Béla (szerk.) (2011): *Szervezet, konfliktus, mediáció. Tanulmányok a 100 éve született Rézler Gyula emlékére*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Litván Gy. (szerk.) (1974): *Magyar munkásszociográfiák 1888–1945*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Rézler Gy. (1938): *A magyar nagyipari munkásság kialakulása: 1867–1914*. Budapest: Rekord.
- Tóth P. P. (szerk.) (2005): *Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Tóth P. P. (szerk.) (2011): *Válogatás Rézler Gyula 1932 és 1999 között megjelent írásaiból*. Budapest: Gondolat Kiadó.